

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/58-61>

Günəl Balakışiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
balakishiyevagunel888@gmail.com

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA İŞLƏNƏN ANTROPONİMLƏR VƏ ONLARIN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Aşıq yaradıcılığında işlənən şəxs adlarını tədqiq etmək tarixi həqiqətləri üzə çıxarmağa kömək edir. Həmin şəxslərin yer kürəsinin hansı guşəsində məskunlaşdığını, hansı xalqa mənsub olduğunu aydınlaşdırır. Vətənin görkəmli, qeyrətli, səxavətli, ədalətli oğul və qızlarını, adil və zalımları xalqa tanımaq işində aşıq poeziyası müstəsna rol oynayır. Aşıqların, el şairlərinin əsərlərində işlənən şəxs adlarını öyrənmək, tədqiq etmək qədim Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsinin ayrı-ayrı dövrlərdə zorla, qeyri-qanuni yolla əlindən alındığını isbat etməyə kömək edir. Bu baxımdan aşıq poeziyasında olan antroponimlərin tədqiqi günün aktual problemlərindəndir.

Açar sözlər: dastan, məhəbbət dastanları, onomastika, antroponim, semantika

Günəl Balakışiyeva
Azerbaijan University of Languages
PhD student
balakishiyevagunel888@gmail.com

Anthroponyms used in Azerbaijan love epistles and their structural-semantic characteristics

Abstract

Researching personal names used in Ashiq works helps to uncover historical truths. It clarifies which part of the globe these people live in and which nation they belong to. Ashiq poetry plays an exceptional role in introducing the outstanding, zealous, generous, just sons and daughters of the country, just and oppressors to the people. Studying and researching the personal names used in the works of the lovers and El poets helps to prove that a large part of the ancient Azerbaijani lands were taken away by force and illegally in different periods. From this point of view, the study of anthroponyms in love poetry is one of the current problems of the day.

Keywords: saga, love sagas, onomastic, anthroponym, semantics

Giriş

Dastan şifahi xalq ədəbiyyatının əsas epik növlərindən biridir. Azərbaycan dastanları bu xalqın dili haqqında maraqlı və zəngin material verə bilir. Məhəbbət dastanlarının dili və üslubu yazıya alındıqları dövrün canlı danışq dilini zəmanəmizə qədər gətirib çıxarmışdır. S.Mehdiyevanın təbirincə desək, “belə dastanların linqvistik xarakterinin bazasını təşkil edən xalq danışq dili tərz, onun yığcam qrammatik, leksik, onomastik mənzərəsi dilimizin tarixinin demokratik zəmindən öyrənilməsinə geniş imkanlar açır” (Mehdiyeva, 1991: 4).

Onomastikanın qədim və işlək terminlərindən biridir adlar. H.Həsənov yazır: “Ad özünü insan cəmiyyətində səlahiyyətli nümayəndə kimi göstərir. O, böyük sosial və iqtisadi hüquqludur. Adamlar bir-birilə tanış olanda, bir-birinin halından xəbər tutanda addan başlayırlar. Başqa sözlə, onlar, birinci növbədə, bir-birinə adlarını deyirlər, sonra söhbətə başlayırlar. Məhz buna görə də insanların xüsusi adları cəmiyyətdə müxtəlif məsuliyyət daşıyır və əvəzsiz rol oynayır. Ad, bir növ, onların tanışlığının, ünsiyyətinin, danışığının açarı olur. İnsan adlarının, ilk tanışlığın əlaməti kimi, əsas vəzifəsi ünsiyyət prosesində ayrı-ayrı şəxsləri bir-birindən fərqləndirməyə, ayırmağa, ünvanı dəqiqləşdirməyə xidmət edir” (Həsənov, 2002: 3).

Bu şəxs adları antroponimlər adı altında öyrənilir. Antroponimlər xalqın dili, tarixi, etnoqrafiya və psixologiyasını yaşadan, milli etiket funksiyasını yerinə yetirən onomastik vahidlərdəndir (Tanrıverdi, 2012: 38).

Hər bir xalq təşəkkül tapdığı andan onun özünəməxsus antroponimlər sistemi yaranır. Antroponimlər sistemi xalqın dünyagörüşünə uyğun formalaşmış inkişaf etdiyi üçün meydana gəlmiş antroponimik mədəniyyət həmin xalqın ümummənəvi mədəniyyətinin başlıca bir sahəsini təşkil edir. Ad mədəniyyəti xalqlar, millətlər arasında hər şeydən tez diqqəti cəlb edir. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin bir-biri ilə tanışlığı ilk olaraq adla başlanır. Zəngin ümumtürk antroponimik xəzinəsinin tərkibi müxtəlif cəhətdən son dərəcə rəngarəngdir. Tarixilik baxımından türk antroponimlərinin tərkibini qədim və müasir adlar təşkil edir. İndiki dövrün tələbləri əsasında yaranmış adlarla yanaşı, uzaq qərinələrdə təşəkkül tapıb nəsil-dən-nəslə keçərək bu günə qədər gəlib çatan qədim və hətta ən qədim adlar müasir türk xalqlarının antroponimik ehtiyacını yüksək mədəni səviyyədə ödəməkdədir (4).

Dildə işlənən hər bir söz müəyyən mənaya malikdir. Mənasız bir söz dildə nə yarana, nə də yaşaya bilər. Yəni mənə sözün varlığını təşkil edən əsas komponentlərdən biridir. (Qurbanov, 1993: 20-21). Bu baxımdan da, dildə istifadə olunan qədim və müasir antroponimik vahidlərin - adların hər biri müəyyən mənə ilə bağlıdır.

Yığılar məxluqat, qurular məhşər,

Boynlarda kəfən, əllərdə dəftər,

Onda vay halına, yazıq Ələsgər,

Özün getdin, sözün qaldı dünyada (Axundov, Təhmasib, 2005 : 417).

Söz dünyamızın bilginlərindən olan prof. Kamil Nərimanoğlu yazır ki, adda qəribə bir sirr var. Ad varlığın alın yazısı kimidir...Ad varlığı səsləyib ardınca aparır, uzaqlara, yaxınlara çəkir... (Kazımoğlu, 2009 :12).

Adqoyma heç də həmişə bilavasitə doğulmanın ardınca baş verməmişdir. Qədim oğuzların tarixində oğlanlara yalnız böyüdükdə, boya-başa çatdıqda rəsmi adlar verilmişdi. İgidlik əlaməti, döyüslərdə məharətgöstərmə bacarığı, qabiliyyəti ilə yanaşı, yeniyetmənin sosial fərd olaraq tanınması və məşhurlaşması advermənin əsas şərtlərindən biri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, ad məsələsi Azərbaycan dastanlarında prinsipial bir problem olaraq qoyulur. Xüsusən də, dastanların başlanğıcında. Məsələn, uşaq nəzir-niyazla doğulur, Allatalanın kəraməti sayəsində bir seyidin xeyir-duası ilə züriyyət tapılır. Uşağın adını Səyidi qoyurlar. Sonra belə bir ifadə işlənir: Adımı mən verdim. Rizasını Allah versin_ deyirlər (Həkimov, 1999: 65).

Məhəbbət dastanlarındakı şəxs adları quruluş və mənə cəhətindən fərqlənir, eyni zamanda oradakı iştirakçıların dilində istifadə olunmuş nitq detallarına görə də müxtəlifdir. Azərbaycanlılarda şəxs adları sistemi aşağıdakı kimidir:

1.Kişi adları

2.Qadın adları

3.Müştərək (Qurbanov, 2004 :193).

Biz Azərbaycan məhəbbət dastanlarında işlənmiş antroponimləri A.Qurbanovun bölgüsünə əsasən aşağıdakı kimi təsnif edirik:

1.Bir sözdən (komponentdən) ibarət şəxs adları: Belələri sadə quruluşa malikdirlər və bir kökdən ibarətdir. Məhəbbət dastanlarının dilində bunlar çoxdur. Məs.: Pəri, Əsli, Kərəm, Abbas, Gülgəz, Seydi, Məhəmməd, Leyli, Məcnun, Lələ, Abdulla, Cahan, Camal, Qeys, və s.

Yığılar məxluqat, qurular məhşər,

Boynlarda kəfən, əllərdə dəftər,

Onda vay halına, yazıq Ələsgər,

Özün getdin, sözün qaldı dünyada (Axundov, Təhmasib, 2005 :417).

2.İkikomponentli şəxs adları: Belələri mürəkkəb quruluşa malikdirlər. Məs.: Ağabəy, Şah Abbas, Xacə Abdulla, Soltan Mahmud, Reyhan xanım, Camal bəy, Qiyas bəy, Minəxor, Sarı Xoca, qul Abdulla, Xəstə Qasım, Aşıq Məhəmməd, Ziyadxan, Ululu Kərim, Qara Keşiş, Qara vəzir, Atam Tağı.

Nə Şirin, nə Fərhad , nə Əsli, Kərəm,
Nə Şeyx Sənanam, nə də nökerəm.
Nə eşq əsiriyəm, nə yaş tökerəm,
Kim desə, zülaldan doydum, inanma (Həkimov, 1999:55).

3. Çoxkomponentli şəxs adları: Bunlar da mürəkkəb quruluş təşkil edir. Həsən bağbanın qızı Nərgiz, Kafır Gizmin qızı Pəri, Urum qızı Sevda.

A.Qurbanovun fikrinə görə, “xüsusi adlardakı çoxkomponentlilik dilə ağırlıq gətirir, istər şifahi, istərsə də yazılı nitqi çətinləşdirir” (Qurbanov, 1988: 149).

Bitişik yazılan mürəkkəb struktura malik şəxs adları: Seyfəlmülk, Tacilmülk və s.

Burada “mülk” sözü vasitəsilə iki şəxs adına rast gəlirik. Hər ikisini mürəkkəb quruluşlu və uydurma (süni) ad saymaq olar.

Digər bir mürəkkəb quruluşlu ad “Bədiəcamal” adıdır. Quruluş etibarı ilə “Bədiə+camal” sözlərindən ibarətdir.

Dastan adlarının bəziləri mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarından düzəldilmişdir. Məs.: “Şahzadə Seyfəlmülk və Bədiəcamal” dastanı.

Mürəkkəb quruluşlu adlara Seyidmirzə adını da misal çəkmək olar. Bu, dini addır, “seyid” və “mirzə” sözlərindən ibarətdir.

Gül sözü mürəkkəb qadın adlarının əmələ gəlməsində çox məhsuldar olmuşdur. Məs.: Güləndam, Gülsənəm, İncəgül, Xırdaxanım, Gülcəmal və s.

Titulların iştirakı ilə düzəlmiş qadın adları: Umuxanım, Nurxanım və s.

Məhəbbət dastanlarında işlənən antroponimlərin semantikasına gəldikdə isə, məsələn ,Qara Vəzir dastanlarda təsvir olunan mənfi şəxs adıdır. Çirkin istəklərini həyata keçirir. Dastanda Qara Vəzirin adını bilmirik, vəzir sözünə əlavə olunan “Qara” sözü oxucuya addan çox, mənəviyyəti, daxili aləmi qaranlıq və çirkab içində olan bir şəxsi yada salır. Xalq ədəbiyyatında “qara” deyərəkən şər, mənfi, pislik, fəlakət nəzərdə tutulur.

Qara Vəzirin yırtıcı xarakteri Pəri xanımın təsvirində aydınca görünür:

Fələk məni çox ağlatdı, güldürdü,

Ağladılan göz yaşımı sildirdi.

Qara Vəzir cüt oğlunu öldürdü

Mərd igid qanına qan alı, dərviş (Vəliyev, 1985:378).

Dastanlardakı qadın adlarının müəyyən hissəsi fitonim və zoonim əsaslıdır. Məs.: Çiçək, Qərənfil, Bənövşə, Nərgiz, Sənubər, Süsən, Ceyran, Maral və s.

Gedərsən Çinə, Məçinə,

Müşk ənbər səpdin saçına

Bənzəyirsən ağ laçına,

Hey cumursan görə, Nərgiz! (Axundov, Təhmasib, 2005 :143).

Ərəbzəngi qadın adı sadə kəndli qızıdır. Fövqəladə gücə malikdir. Kişi paltarını geyib ona gücü çatmayan kişiləri öldürür. Şah İsmayilla qarşılaşır. Həmin şəxs adı öz köklərini qədim amozonlardan almışdır. Amazon barədə əldə olan yarı elmi, yarı əfsanəvi məlumatın müəyyən cizgiləri Ərəbzəngidə vardır.

Nəticə

Ad yaratmaq üçün milli dilimizin söz xəzinəsi mənbə hesab olunur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xüsusi mövqə tutan şəxs adlarının bir çoxunun mənası şəffafdır. Lakin bununla yanaşı, mənası nisbətən və ya tam aydın olmayan antroponimlər az deyildir. Aşırıq yaradıcılığında işlənən şəxs adlarını tədqiq etmək tarixi həqiqətləri üzə çıxarmağa kömək edir. Belə ki, dastanlarda, xüsusilə də məhəbbət dastanlarında öz əksini tapan şəxs adlarının köməyiylə onların hansı zamanda, hansı üsul və yollarla yaranması, quruluşu, insanlara bu adların verilməsinə səbəb olan amilləri araşdırmaq imkanı qazanırıq. Bu adların həm tarixi, həm üslubi cəhətlərini, semantikasını, mənşəyini müəyyənləşdirə bilərik. Bununla da xalqımızın antroponim yaradıcılığını dəyərləndirmək, mübahisəli şəxs adlarını düzgün təhlil edib, lazımi nəticələr əldə etmək olur. Eyni zamanda yeni-yeni onomastik vahidlərin, antroponimlərin yaranmasına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyeva, S. (1991). Yazılı dastanların dili. “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. Bakı: Elm, 136 s.
2. Həsənov, N. (2002). Adlar tarixin, xalqın milli nişanəsi kimi. Bakı: Nurlan, 240 s
3. Tanrıverdi, Ə. (2012). Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-lingvistik tədqiqi. Bakı: Elm və təhsil, 214 s.
4. https://www.anl.az/el/Kitab/2016/xn_se9.pdf
5. Qurbanov, A. (1993). Azərbaycanlı adları. Uşağa necə ad seçməli?. Bakı: Gənclik, 112 s.
6. Axundov, Ə. Təhmasib M.H.(2005). Azərbaycan dastanları ,I cild. Bakı: Çıraq 424 s.
7. Kazımoğlu, S. (2009). Türkcə şəxs adlarımız. Bakı: Elm, 86 s
8. Həkimov, M .(1999). Azərbaycan xalq dastanları, əfsanə-əsatir və nağıl deyimləri. Bakı: Maarif, 296 s.
9. Qurbanov, A. (2004). Azərbaycan dilçiliyi problemləri , I cild. Bakı: Nurlan, 444 s.
10. Qurbanov, A. (1988). Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: 149 s.
11. Vəliyev, V. (1985). Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 414 s.

Göndərildi: 29.01.2024

Qəbul edildi: 08.04.2024